

ТОНИ ДЖУД

СЛЕД ВОЙНАТА
ИСТОРИЯ
НА ЕВРОПА
СЛЕД 1945 ГОДИНА

II Възмездие

„През войната белгийците, французите и холандците били научени да вярват, че техен патриотичен дълг е да лъжат, мамят, контрабандират, дискредитират и грабят; за пет години тези навици се превърнали в тяхна втора природа”.

Пол – Анри Спаак (външен министър на Белгия)

„Отмъщението е безсмислено, но някои хора нямаха място в света, който искахме да построим”.

Симон дьо Бовоар

„Нека да се издаде и наложи тежка и справедлива присъда, изисквана от народа и заслужена от неговия най–голям предател”.

Резолюция на организациите на чехословашката съпротива с искане за тежка присъда над отец Йозеф Тисо, ноември 1946 г.

За да бъдат легитимни и да претендират за авторитета на правилно конституирани държави, правителствата на освободена Европа трябвало най–напред да се справят с наследството на дискредитираните военновременни режими. Нацистите и техните помощници били победени, но с оглед на мащаба на техните престъпления това очевидно не било достатъчно. Ако легитимността на следвоенните правителства се основавала единствено на военната им победа над фашизма, с какво самите те биха били по-добри от военновременните фашистки режими? Затова било съществено да се дефинират действията им като престъпни и да се наложат съответните наказания. В това имало добра юридическа и политическа логика. Но желанието за възмездие отговаряло и на една по-дълбока потребност. За повечето европейци Втората световна война не се състояла просто от походи и битки, а от ежедневна деградация, при която мъжете и жените били предавани и унижавани, принуждавани да извършват всеки ден дребни престъпления и пошлости, при които всеки изгубил по нещо, а някои изгубили всичко.

Нещо повече – в ярък контраст с още живия на много места спомен за Първата световна война през 1945 г. имало твърде малко поводи за гордост и твърде много поводи за срам и немалко вина. Както видяхме, повечето европейци преживели войната пасивно – победени и окупирани от едни чужденци, после освободени от други. Единственият източник на колективна национална гордост били въоръжените партизански движения, които се съпротивлявали на нашественика – затова и митът за Съпротивата бил най–важен в Западна Европа, където реалната съпротива била най–малка. В Гърция, Югославия, Полша или Украйна, където голям брой истински партизани се биели срещу окупационните сили и един срещу друг, нещата както обикновено били далеч по-сложни.

В освободена Полша например съветските власти не насърчавали публичното възславяне на въоръжените партизани, чиито настроения били колкото антинацистки, толкова и антикомунистически. В следвоенна Югославия, както видяхме, някои противници на окупацията били по-равни от другите – поне в очите на маршал Тито и неговите победоносни комунистически бойци. В Гърция, както и в Украйна, през 1945 г. местните

власти прибирали, затваряли или разстрелвали всеки въоръжен партизанин, когото успели да намерят.

Казано накратко, „Съпротивата“ била разтеглива и неясна категория, а в някои случаи дори изобретена. „Колаборационизмът“ обаче бил напълно реален. Колаборационистите можели да бъдат открити и презрени. Тези мъже и жени били сътрудничили с окупатора или спали с него, били застанали на страната на нацистите или фашистите, били следвали опортюнистично политическите или икономическите си цели под прикритието на войната. Понякога представлявали религиозно, етническо или лингвистично малцинство и като такива и без друго будели презрение или страх; и макар „колаборационизмът“ да не съществувал преди войната като престъпление с юридическа дефиниция и указани последствия, колаборационистите можели убедително да бъдат обвинени в предателство – истинско престъпление, което водело до удовлетворително тежки наказания.

Наказанието за колаборационистите (истински или въображаеми) започнало още преди края на бойните действия. Всъщност възмездие се въздавало през целия период на войната – било на индивидуална основа, било по поръчка на нелегални организации на съпротивата. Но в интервала между отстъплението на германските войски и установяването на ефективен контрол от страна на Съюзническото управление масовите фрустрации и личните вендети, често повлияни от политическия опортюнизъм и икономическата изгода, довели до кратък, но кървав цикъл на отмъщение. Във Франция близо 10 000 души били убити в хода на „извънсъдебното“ правораздаване, най-често осъществявано от независими отряди на въоръжената съпротива и преди всичко на *Milices Patriotiques*, които арестували заподозрените в колаборационизъм, конфискували имуществото им и в много случаи ги разстрелвали.

Около една трета от набързо екзекутираните били убити преди десанта в Нормандия от 6 юни 1944 г., а повечето от останалите паднали жертва през следващите четири месеца битки на френска територия. Тези числа са дори ниски, като се има предвид градусът на взаимната подозрителност и омраза във Франция след четирите години окупация и режима на маршал Петен във Виши. Отмъщението не изненадало никого – по думите на възрастния бивш премиер – министър на Франция Едуард Ерио „Франция трябва да мине през кървава баня, преди републиканците да поемат отново юздите на властта“.

Същото настроение се усещало и в Италия, където наказателните акции и неофициалното отмъщение (особено в областите Емилия – Романя и Ломбардия) довели до близо 15 000 жертви през последните месеци на войната, като броят им продължил да нараства спорадично поне още три години. В други краища на Западна Европа кръвопролитията били далеч по-малки – в Белгия по този начин били линчувани или екзекутирани около 256 мъже и жени, в Нидерландия – по-малко от 100. Там обаче били разпространени други форми на отмъщение. Обвиненията към жените в това, което френскоговорещите циници наричали „collaboration horizontale“ били често срещани; в Холандия т.нар. „moffenmeiden“ били поливани с катран и овалвани в пера. Други били остригвани до голо и събличани по площадите на Франция – често в деня на местното освобождение или непосредствено след него.

Показателна е честотата, с която жените били обвинявани (в много случаи от други жени) в подобен род общуване с немци. В много от обвиненията имало доза истина: предлагането

на сексуални услуги срещу храна, дрехи или персонална помощ бил един от пътищата (нерядко единственият) пред изпаднали в безизходица жени и семейства. Но популярността на това обвинение и отмъстителната наслада при прилагането на наказанието ни напомнят, че и двата пола преживявали окупацията преди всичко като *унижение*. По-късно Жан – Пол Сартр описва колаборацията в недвусмислено сексуален смисъл като „покорност” пред властта на окупатора, а в не един френски роман от четирийсетте години колаборационистите са обрисувани като жени или слаби („женствени”) мъже, съблазнени от мъжествения чар на своите тевтонски господари. Отмъщението спрямо „падналите” жени било начин да се преодолее смуцаващият спомен за личната и колективна безпомощност.

Анархистичните актове на насилствено възмездие в освободената Източна Европа също били повсеместни, но приемали различна форма. На Запад германците активно търсели колаборационисти; в окупираните славянски земи те управлявали директно и чрез сила. Единственият колаборационизъм, който последователно насърчавали, бил този на местните сепаратисти, и то само докато им било изгодно. Затова и в мига, в който немците се оттеглили, първите жертви на спонтанното възмездие били етническите малцинства. Съветските войски и техните местни съюзници не направили нищо, за да възпрепятстват този процес. Тъкмо напротив, спонтанното уреждане на сметките (в някои случаи не без вдъхновение отвън) допринесло за по-нататъшното премахване на местните елити и политици, които можели да се окажат пречка за следвоенните комунистически амбиции. В България например новообразуваният Отечествен фронт насърчавал неофициалното отмъщение срещу всички разновидности на военновременния колаборационизъм, използвайки обвинението „профашистки” на общо основание, приканвайки към доноси за всеки, заподозрян в прозападни настроения.

В Полша основната мишена на народното отмъщение често се оказвали евреите – през първите месеци на 1945 г. в освободена Полша били убити 150 евреи. Към април 1946 цифрата вече възлизала на почти 1 200. Нападения в по-малък мащаб били извършени в Словакия (във Велке Тополчани през септември 1945) и в Кунмадараш (Унгария) през май 1946 г. Но най-тежкия погром бил извършен в Келце (Полша) на четвърти юли 1946, когато четирийсет и двама евреи били убити и още много ранени след слухове за отвличане и ритуално убийство на местно дете. В известен смисъл това било и отмъщение спрямо колаборационисти, защото в очите на мнозина поляци (включително и бивши антинацистки партизани) евреите били симпатизанти на съветските окупатори.

Точният брой на хората, избити в окупираната от СССР Източна Европа или в Югославия през първите месеци на „нерегламентирани” убийства и чистки, не е известен. Но никъде подобно несанкционирано уреждане на сметки не продължило твърде дълго. Несигурната нова власт, далеч не всепризната и често доста импровизирана, нямала интерес да позволява на въоръжени отряди да кръстосват страната, като арестуват, измъчват и убиват по свое усмотрение. Първата задача на новите власти била да установят монопол върху силата, легитимността и институциите на правораздаването. Ако някой трябвало да бъде арестуван и обвинен в извършени по време на окупацията престъпления, това било отговорност на съответните власти. Ако трябвало да има процеси, те трябвало да се провеждат под егидата на закона. Ако трябвало да се лее кръв, това било изключителен прерогатив на държавата. Този преход бил извършен в момента, в който новото управление се усетило достатъчно

силно, за да обезоръжи бившите партизани, да наложи властта на собствената си полиция и да посмекчи всеобщата жажда за тежки присъди и колективни наказания.

Обезоръжаването на партизаните се оказало учудващо лесно поне в Западна и Централна Европа. Властите си затворили очите за престъпленията, които вече били извършени през френетичните месеци на освобождението: временното правителство на Белгия обявило амнистия за всички простъпки, извършени от и в името на Съпротивата за период от 41 дни след датата на освобождението на страната. Подразбирало се обаче, че току – що възстановените институции трябва да поемат отговорността да накажат виновните.

И тук започнали проблемите. Какво значело „колаборационист“? С кого и с какви цели били сътрудничили тези хора? В какво били виновни, ако изключим недвусмислените случаи на убийства и грабежи? Някой трябвало да плати за страданията на нацията, но как това страдание да бъде дефинирано и върху кого да бъде хвърлена отговорността? Тази главоблъсканица била формулирана различно в различните страни, но основната дилема си оставала една и съща: събитията в Европа от последните шест години нямали прецедент.

На първо място всеки закон срещу сътрудничилите с немците трябвало да действа със задна дата, тъй като преди 1939 г. престъплението „колаборационизъм“ не било познато. Имало предишни войни, при които окупационните войски активно търсели и получавали помощ и съдействие от хората, чиито земи били завзели, но като изключим някои много специфични случаи – например фламандските националисти в окупираната от германците Белгия през 1914 – 1918 г. – това не се възприемало като покана за престъпление, а като част от косвените щети на войната.

Както отбелязахме, престъплението „колаборационизъм“ не попадало под съществуващите закони, освен ако не възлизало на предателство. За да вземем един показателен случай, независимо от детайлите на своето поведение много колаборационисти във Франция били подведени под отговорност и осъдени по член 75 от Наказателния кодекс от 1939 г. за „разузнаване в полза на врага“. Но изправените пред френските съдилища мъже и жени често били работили не за нацистите, а за режима на Виши, ръководен и администриран от французи и привидно легитимен наследник на предвоенната френска държава. И тук, както и в Словакия, Хърватия, Протектората Бохемия, Социална република Сало на Мусолини, Румъния на маршал Йон Антонеску и военновременна Унгария, колаборационистите можели да твърдят (и го правели), че са сътрудничили само на властта на собствената си държава.

Когато ставало въпрос за висши полицаи или правителствени служители, които видимо били обслужвали нацистките интереси чрез марионетните режими, в които участвали, подобна защита била доста далеч от истината. Но по-дребните фигури и преди всичко хилядите обвинени, че са постъпили на работа в институциите на тези режими или свързаните с тях фирми или агенции, можели да се позоват на едно реално съществуващо объркване. Редно ли било например даден човек да бъде съден за военновременното си членство в партия, която преди войната била легитимно представена в парламента, но по време на окупацията сътрудничила на немците?

Френското, белгийското и норвежкото правителства в изгнание се опитали да предотвратят тези проблеми, издавайки военновременни декрети, с които предупреждавали колаборационистите за тежкото следвоенно възмездие. Но подобни декрети имали за цел да

възпрат хората от сътрудничество с нацистите; те не давали отговор на по-широките въпроси от сферата на юриспруденцията и справедливостта. Преди всичко те не могли да решат дали отговорността трябва да бъде лична или колективна. Балансът на политическото предимство през 1944 – 45 г. изисквал търсенето на обща отговорност за военните престъпления и престъпленията на колаборационизма от предварително дефинирани категории хора: членове на определени политически партии, военни организации и правителствени учреждения. Ала подобна процедура би пропуснала много престъпници, чието възмездие било очаквано от мнозина; би наказала хора, чието основно провинение била инерцията или страхливостта; и преди всичко би изисквала съставянето на колективен обвинителен акт – нещо, което било анатема за повечето европейски юристи.

Вместо това пред съда били изправени конкретни хора. Резултатът от този подход варираше в съответствие с времето и мястото. Много мъже и жени били несправедливо обвинени и наказани. Още по-голям бил броят на онези, които избегнали каквото и да било възмездие. В юридическите процедури имало много нередности и парадокси, а мотивите на властите, прокурорите и съдебните заседатели нерядко били оцветени от личния интерес, политическите сметки или емоциите. Справедливостта била несъвършена. Но когато оценяваме съдебните процеси и асоциирания с тях обществен катарзис, белязал прехода на Европа от войната към мира, не трябва и за миг да забравяме драматизма на току – що преживяното. При обстоятелствата от 1945 г. било забележително, че върховенството на закона въобще било възстановено – все пак никога дотогава един цял континент не се бил заемал да дефинира нова категория престъпления в такъв мащаб, за да въздаде на престъпниците някакво подобие на справедливост.

Броят на наказаните хора и размерът на техните наказания варираше значително от страна на страна. В Норвегия, страна с едва 3 милиона население, пред съда били изправени всичките 55 000 членове на *Nasjonal Samling*, основната организация на пронацистки колаборационисти, заедно с още 40 000 души; 17 000 мъже и жени били осъдени на затвор, а 30 получили смъртни присъди, от които 25 били изпълнени.

Никъде другаде не се стигнало до такива пропорции. В Нидерландия били разследвани 200 000 души, от които почти половината били хвърлени в затвора, някои само защото поздравявали по нацистки; 17 500 държавни служители загубили работата си (но почти никой от сферите на бизнеса, образованието или свободните професии); 154 души били осъдени на смърт, а 40 от тях били екзекутирани наистина. В съседна Белгия били издадени доста по-многобройни смъртни присъди (2 940), но значително по-малък процент от тях (едва 242) били изпълнени. Горещо – долу един и същ брой колаборационисти били изпратени в затвора, но докато холандците скоро амнистирали повечето от осъдените, белгийската държава ги оставила в затвора по-дълго, а осъдените за по-тежки провинения бивши колаборационисти никога не възстановили напълно гражданските си права. Противно на упорития следвоенен мит, фламандското население не било диспропорционално набеждавано и наказвано, но чрез ефективните репресии срещу (предимно фламандските) поддръжници на военновременния Нов ред предвоенните белгийски елити – католически, социалистически и либерални – възстановили контрола си както върху Фландрия, така и върху Валония.

Показателен е контрастът между Норвегия, Белгия, Нидерландия (и Дания), където

законните правителства били прекарвали войната в изгнание, и – от друга страна – Франция, където за много хора режимът Виши представлявал легитимната власт. В Дания престъплението „колаборационизъм“ било практически непознато. И въпреки това следвоенните процеси осъдили 374 от всеки 100 000 датчани на лишаване от свобода. Във Франция, където военновременният колаборационизъм бил широко разпространен, тъкмо по тази причина той се наказвал доста леко. Тъй като основен колаборационист била самата държава, изглеждало сурово и подклаждащо премного разногласия обикновените граждани да бъдат обвинявани за същото престъпление – още повече, че трима на всеки четири съдии в процесите срещу колаборационисти сами били работили за колаборационистката държавна власт. При това положение едва 94 на всеки 100 000 души – по-малко от 0,1% от населението – били лишени от свобода за военновременни престъпления. От затворените 38 000 повечето били освободени при частичната амнистия от 1947 г., а след амнистията от 1951 г. по затворите останали едва 1 500 колаборационисти.

От 1944 г. до 1951 г. официалните съдилища във Франция издали 6 763 смъртни присъди (3 910 от тях в отсъствието на обвиняемите) за предателство и свързаните с него провинения. От тези присъди били изпълнени само 791. Основното наказание, което трябвало да понесат френските колаборационисти, било така нареченото „обществено унижение“, въведено на 26 август 1944 г. (непосредствено след освобождението на Париж). То е описано саркастично от Джанет Фланър: „Общественото унижение означава лишаване от кажи – речи всичко, което французите намират за хубаво – като правото да носиш военни отличия, правото да бъдеш адвокат, нотариус, учител в държавно училище, съдия или дори свидетел; правото да ръководиш издателство, радио или киностудио; и преди всичко правото да бъдеш директор в застрахователна компания или банка.“

Такава присъда получили 49 723 французи. Единайсет хиляди държавни служители (1. 3% от общия брой, но все пак далеч по-малко от 35 – те хиляди, изгубили местата си по време на режима Виши) били отстранени или другояче санкционирани, но повечето от тях били възстановени на работа за по-малко от шест години. Като цяло тази *epuration* (чистка), както била известна, засегнала около 350 000 души, като животът и кариерата на повечето от тях не пострадали сериозно. Никой не бил наказан за онова, което сега бихме описали като „престъпление срещу човечеството“. Отговорността за тези и всички останали военни престъпления била хвърлена изцяло върху германците.

Италианският случай бил особен по ред причини. Макар да участвала в Тристранния пакт, Италия получила от Съюзническите правителства правото сама да провежда своите процеси и наказателни операции – нали все пак през септември 1943 – а била преминала на тяхна страна. Само че трудно можело да се определи кой и какво трябвало да се наказва. Ако другаде в Европа повечето колаборационисти по дефиниция били обвинявани във „фашизъм“, в Италия този термин покривал твърде широка и многолика група от хора. След като била управлявана от собствените си фашисти между 1922 – а и 1943 – а година, страната отначало била освободена от управлението на Мусолини от един от собствените му маршали, Пиетро Бадوليو, чието първо антифашистко правителство се състояло почти изцяло от бивши фашисти.

Единственото безспорно подсъдно фашистко престъпление било сътрудничеството с врага след (германското нашествие от) 8 септември 1943 г. В резултат на това повечето от

тези обвинения били съсредоточени в окупирания Север и били свързани с марионетното правителство на република Сало при езерото Гарда. Предизвикалият немалко насмешки въпросник „Бяхте ли фашист? ” (*Scheda Personale*), разпространяван през 1944 г., подчертавал именно разликата между фашистите от Сало и останалите фашисти. Санкциите срещу първите се аргументирали с Декрет No159, издаден през юли 1944 от временното Законодателно събрание и описващ „особено тежки простъпки, които не са дефинирани като престъпления, но се смятат за несъвместими с нормите за разумно поведение и с политическата етика”.

Тази неясна законодателна формулировка имала за цел да заобиколи проблема със съдебното преследване за действия, извършени в служба на легитимната държавна власт. Но съдиите и адвокатите от Върховния съд, учреден през септември 1944 г. за делата срещу повисшестоящите затворници, били предимно бивши фашисти – също както и членовете на Извънредните съдилища в Асизи, където се гледали делата срещу нисшестоящите служители на колаборационисткия режим. При тези обстоятелства нямало вероятност процесите да предизвикат особен респект сред населението.

Както можело да се очаква, резултатът не удовлетворил никого. Към февруари 1946 г. били разследвани 394 000 правителствени служители, от които едва 1 580 били уволнени. Повечето от разпитваните си приписвали „gattopardismo” („хамелеонство” или „смяна на боята” съобразно пейзажа), сложна двойна игра пред лицето на фашисткия натиск – в крайна сметка членството във Фашистката партия било задължително за държавните служители. И тъй като много от провеждащите разследването можели със същия успех да се намират от другата страна на масата, те се отнасяли с безусловно разбиране към тази стратегия на защита. След широко разгласените процеси срещу неколцина висши фашисти и генерали обещаното прочистване на правителството и администрацията бързо замряло.

Натоварената с тази задача Върховна комисия била закрыта през март 1946 г., а три месеца по-късно били обявени и първите амнистии, включително и отмяната на всички затворнически присъди, възлизаци на по-малко от пет години лишаване от свобода. Практически всички от уволнените през 1944 и 1945 г. префекти, кметове и бюрократи от средно равнище щели да си възвърнат службите и да избегнат плащането на наложените им глоби, а по-голямата част от осъдените за фашистка дейност почти 50 000 италианци не останали дълго в затвора^[13]. Не повече от 50 души били правомерно екзекутирани за престъпленията си, но тази цифра не включва избитите от партизаните фашисти в затвора Скио на 17 юли 1945 г.

По време на Студената война подозрително безболезнената трансформация на Италия от участничка в Тристранния пакт в демократичен съюзник често била обяснявана с политическото влияние на Ватикана. В действителност ситуацията била по-сложна. Католическата църква действително се измъкнала много леко, като се имат предвид топлите взаимоотношения на папа Пий XII с фашизма и решителното му нежелание да забележи нацистките престъпления както в Италия, така и извън нея. Натискът от страна на църквата наистина оказал влияние. А англо – американските военни власти действително не желали да отстранят компрометираните администратори, докато се опитвали да възстановят нормалния живот на полуострова. Пък и като цяло дефашизацията била проведена далеч по-

ефикасно в районите, където управлявали лявата Съпротива и нейните политически представители.

И все пак проектът за амнистията от юни 1946 г. принадлежал на Палмиро Толиати, петдесет и една годишният лидер на Италианската комунистическа партия, в качеството му на министър на правосъдието в следвоенното коалиционно правителство. След две десетилетия в изгнание и дълги години като висш член на Комунистическия интернационал, Толиати нямал много илюзии относно възможните и невъзможни неща в следвоенна Европа. След завръщането си от Москва през март 1944 г. той обявил в Салерно националното единство и парламентарната демокрация за приоритети на своята партия, предизвиквайки учудването и объркването на много от своите последователи.

В страна, където милиони хора (далеч не всички принадлежащи към политическата десница) били компрометирани от връзките си с фашизма, Толиати не виждал смисъл да тласка ситуацията към ръба на гражданска война – или по-точно казано, да продължава онази, която и без друго се водела. Далеч по-добре било да се работи за възстановяването на реда и нормалния живот, да се загърби фашистката ера и да се потърси път към властта, който да минава през изборната урна. Нещо повече: от своята привилегирована гледна точка като важна фигура от международното комунистическо движение, чиито стратегически перспективи стигали далеч отвъд бреговете на Италия Толиати имал пред очите си ситуацията в Гърция като предупреждение и поучителен пример.

Въпреки сериозното ниво на военновременен колаборационизъм сред бюрократическите и стопанските елити, следвоенните чистки в Гърция били насочени не срещу десницата, а срещу левите сили. Този случай бил уникален, но доста показателен. Гражданската война от 1944 – 45 г. убедила британците, че само твърдото възстановяване на консервативния режим в Атина може да стабилизира тази малка, но стратегически важна страна. Да се прочистват или заплашват свързаните с италианците или германците бизнесмени или политици можело да има радикални последици в държава, в която революционната левица изглеждала готова да вземе властта.

И така, за кратък период от време заплахата за стабилността в района на Егейско море и в южната част на Балканите се оказала не оттеглящата се германска армия, а добре окопалите се гръцки комунисти и свързаните с тях партизански отряди в планините. Малцина били наказани за военновременен сътрудничество с войските на Тристранния пакт, но смъртните присъди не се пестели във войната срещу левицата. И тъй като в Атина не се правело никакво последователно разграничение между воювалите срещу Хитлер леви партизани и комунистите, които се опитвали да свалят следвоенното управление на Гърция (и наистина в повечето случаи това били едни и същи хора), в годините след войната съдът и затворът очаквали не колаборационистите, а антифашистите, които се оказали изключени от гражданския живот за десетилетия напред. Цена, която трябвало да плащат дори децата и внуците им, недопускани на работа в раздутия държавен сектор чак до средата на седемдесетте.

И така, чистките и процесите в Гърция били неприкрито политически. Но такива били и по-конвенционалните процеси в Западна Европа. Политически е всеки съдебен процес, заведен като пряка последица от война или политическа борба. Настроението по време на делата срещу Пиер Лавал или Филип Петен във Франция или срещу полицейския началник

Пиетро Карузо в Италия съвсем не било типичното за всеки съдебен процес настроение. Както жаждата за кръв и отмъщение, така и политическите сметки изиграли водеща роля в тези и много други следвоенни процеси и чистки. Не бива да забравяме това обстоятелство, когато обръщаме внимание на официалните следвоенни възмездия в Централна и Източна Европа.

Няма съмнение, че от гледна точка на Сталин и съветските окупационни власти по цялата контролирана от Червената армия територия процесите и другите типове наказания за колаборационистите, фашистите и германците били преди всичко начин да се прочисти местният политически и обществен пейзаж от пречките пред комунистическото управление. Същото се отнасяло за Югославия на Тито. Много мъже и жени били обвинени във фашизъм, докато всъщност основното им престъпление била принадлежността към неподходяща национална или социална група, връзките с неудобна религиозна общност или политическа партия, та дори просто някаква особена видимост или популярност на местно равнище. Както ще видим по-нататък, чистките, експроприацията на земята, експулсирането, затворническите присъди и екзекуциите с цел унищожаване на обвинените политически опоненти били важни етапи в процеса на социална и политическа трансформация. От друга страна обаче те уличавали и наказвали и истинските фашисти и военнопредстъпници.

Така в хода на атаката си срещу католическата църква в Хърватия Тито подел процес и срещу прословутия кардинал на Загреб Алойзие Степинац – аполог на някои от най-тежките престъпления на усташкия режим в Хърватия, за когото било късмет да прекара следващите 14 години под домашен арест, преди да умре в леглото си през 1960 г. Водачът на четниците Дража Михайлович бил осъден и екзекутиран през юли 1946 г. След него през първите две години след освобождението на Югославия били убити десетки хиляди некомунисти. Всички те били жертви на политически мотивираната политика на отмъщението; но като се имат предвид техните военновременни действия като четници, усташа, участници в словенската Бяла гвардия или въоръжени домобранци, много от тях биха получили тежки присъди при всяка юридическа система^[14]. Югославяните екзекутирали и депортирали много етнически унгарци за ролята им в унгарските военни кланета във Войводина през януари 1942 г., а земята им била дадена на принадлежащите към други етноси привърженици на новия режим. Това било добре калкулирана политическа стъпка, но в много случаи жертвите били със сигурност виновни за приписаните им действия.

Югославия била особено заплетен случай. По-далеч на север, в Унгария, следвоенните Народни съдилища наистина започнали да съдят истински военнопредстъпници и най-вече активисти на прогерманските режими на Дьоме Стояй и Ференц Салаша през 1944 г. Процентът на осъдените в Унгария фашисти и колаборационисти не надхвърлял осъдените в следвоенна Белгия или Холандия – и без съмнение тези хора били извършили сериозни престъпления, дори предугадили и ентузиазирано изпълнили немските планове да съберат и изпратят на смърт унгарските евреи. Едва по-късно унгарските власти добавили категории като „саботаж” и „конспирация”, чиято прикрита цел била да обхванат по-широка мрежа от опоненти и потенциални противници на комунистическата власт.

В Чехословакия Извънредните народни съдилища, създадени чрез президентски указ от 19 май 1945 г., издали 713 смъртни присъди, 741 доживотни и 19 888 по-малки затворнически

присъди на „предатели, колаборационисти и фашистки елементи от редиците на чешкия и словашкия народи“. Езикът навява асоциации със съветската юридическа лексика и определено предизвестява мрачното бъдеще на Чехословакия. Но наистина в окупираната страна имало предатели, фашисти и колаборационисти; един от тях, отец Тисо, бил обесен на 18 април 1947 г. Основателен е въпросът дали Тисо и подобните нему били съдени справедливо и дали това въобще било възможно в атмосферата, която царяла по онова време. И все пак те били третираны не по-зле от – да кажем – Пиер Лавал. Следвоенното правораздаване в Чехия било погълнато от смушаващата и неясна категория „престъпления срещу народа“, имаща за цел да въздаде колективно възмездие най-вече върху судетските немци. Но същото се отнасяло и за френското правораздаване от онези години, при това с по-малко основание.

Трудно е да отсъдим доколко следвоенните процеси и антифашистки чистки в окупираната доскоро Европа имали успех. По онова време принципите на правораздаването били много критикувани – тези, които били съдени по време на войната или непосредствено след нея, обикновено получавали много по-тежки присъди от онези, които заставали пред съда по-късно. В резултат от това съдените през пролетта на 1945 г. дребни престъпници получили далеч по-тежки затворнически присъди от основните колаборационисти, чиито случаи влезли в съда чак след една – две години. В Чехия и Моравия един сериозен процент (95%) от смъртните присъди били изпълнени поради правило, според което затворниците трябвало да бъдат екзекутирани до два часа след произнасянето на присъдите; навсякъде другаде онези, които успявали да избегнат незабавната екзекуция, могли да се надяват присъдите им да бъдат отменени.

Смъртните наказания по онова време се срещали често и не предизвиквали особени протести: по време на войната животът толкова се бил обезценен, че те изглеждали не толкова крайни – и по-оправдани, – отколкото биха били при нормални обстоятелства. Посмушаваща и вероятно в крайна сметка по-пагубна за смисъла на цялата операция на някои места била явната непоследователност на присъдите; още повече, че много от тях били издавани от съдии и съдебни заседатели, чиито действия по време на войната били най-малкото съмнителни. Най-тежко били наказани писателите и журналистите, тъй като били оставили писмени свидетелства за пристрастията си по време на войната. Широко разгласените процеси срещу видни интелектуалци – като този срещу Робер Бразияк в Париж през януари 1945 г. – предизвикали протестите на истински борци от Съпротивата като Албер Камю, който намирал за несправедливо и неразумно хората да бъдат съдени за своите възгледи, колкото и ужасяващи да са те.

Затова пък възползвалите се от окупацията бизнесмени и висши държавни чиновници почти не пострадали, поне не в Западна Европа. В Италия Съюзническите сили настоявали хора като Виторио Валета от Фиат да бъдат оставени на мира въпреки известните им връзки с фашистките власти. Други крупни италиански бизнесмени оцелели, като демонстрирали първоначалното си противопоставяне на Социалната република на Мусолини в Сало – и наистина те често били против нея тъкмо защото била твърде „социална“. Във Франция съдебните мерки срещу икономическия колаборационизъм били обезсмислени от предварителната селективна национализация – например на заводите Рено като възмездие за значителната подкрепа на Луи Рено за немската военна офанзива. И навсякъде дребните

бизнесмени, банкери и чиновници, спомогнали за управлението на окупационния режим, били оставени да извършват подобни услуги и за появилите се на негово място демокрации, осигурявайки по този начин континуитет и стабилност.

Подобни компромиси навярно били неизбежни. Самите мащаби на разрушенията и моралния колапс през 1945 г. означавали, че всичко, което било оцеляло, трябвало да се използва като градивен камък за бъдещето. Временните правителства от първите месеци на освобождението били почти безпомощни. Безусловното (и благодарно) сътрудничество на икономическите, финансови и индустриални елити изглеждало жизнено необходимо, за да се доставят на окаяното и гладуващо население храна, дрехи и гориво. Икономическите чистки щели да бъдат контрапродуктивни и дори осакатяващи.

Само че тази стратегия била заплатена с политически цинизъм и рязък крах на илюзиите и надеждите на освобождението. Още на 27 декември 1944 г. неаполитанският писател Гулиелмо Джанини пише следните редове в „L'Uomo Qualunque” – вестника на едноименната партия, която се възползвала тъкмо от това чувство на иронично разочарование: „Аз съм човекът, който при среща с бивш *gerarca*^[15] пита „Ти как така гониш фашистите?” ... Аз съм човекът, който се оглежда и казва „Това са фашистки методи и системи” ... Аз съм човекът, който вече не вярва в нищо и в никого”.

Както видяхме, Италия била особено проблематичен случай. Но към края на 1945 г. подобни нагласи се срещали често в Европа, подготвяйки почвата за една по-рязка смяна на настроението. След като разпределили вината за близкото минало и наказали онези, чиито случаи били най–фрапиращи или психологически удовлетворителни, мнозинството от хората в доскоро окупираните от немците земи предпочитали да загърбят неудобните или неприятни спомени и да продължат своя пропухан живот. Във всеки случай по онова време малцина били склонни да обвиняват своите съотечественици за най–тежките престъпления. Всички били съгласни, че пълна отговорност за тях трябвало да поемат немците.

Толкова разпространено било схващането, че основната вина за ужасите на Втората световна война лежала единствено на плещите на германците, че това бреме било спестено дори на Австрия. Съгласно съюзническо споразумение от 1943 г. Австрия била официално обявена за „първата жертва” на Хитлер, което й осигурило различна съдба след края на войната. Това било в унисон с убедеността на Чърчил в пруския произход на нацизма – повлияна от obsesията на неговото поколение с възникването на пруската заплаха за европейската стабилност през последната третина на деветнайсети век. Но подобно решение устройвало и останалите съюзници – ключовото геополитическо положение на Австрия и несигурността в политическото бъдеще на Централна Европа правели целесъобразно отделянето на нейната съдба от тази на Германия.

И все пак Австрия трудно би могла да бъде третирана като обикновена окупирана от нацистите страна, чиито местни фашисти и пронацистки колаборационисти трябвало да бъдат наказани, а животът после да поеме нормалния си ход. В страна с по-малко от 7 милиона население имало 700 000 членове на NSDAP; към края на войната били останали 536 000 регистрирани нацисти, а 1,2 милиона австрийци били служили в немски войскове части. Австрийците били диспропорционално представени в СС и в администрацията на концентрационните лагери. Австрийският обществен живот и висока култура били наситени

с нацисти и техни симпатизанти: 45 от 117 – те члена на Виенската филхармония били нацисти (докато в Берлинската от 110 души едва 8 членували в Нацистката партия).

При тези обстоятелства Австрия се измъкнала леко, удивително леко. 130 000 австрийци били разследвани за военни престъпления; от тях 23 000 били изправени пред съда, 13 600 били осъдени, 43 получили смъртни присъди и едва 30 били екзекутирани. През есента на 1946 г. четирите окупирани страната съюзнически сили се договорили от този момент нататък да оставят Австрия сама да се справя със своите престъпници и с „денацификацията“ си. Надлежно прочистена от нацисти била особено поразената образователна система: били уволнени 2 943 начални и 477 гимназиални учители, но едва 27 университетски преподаватели – въпреки всеизвестните пронацистки тежнения на голяма част от висшия академичен състав.

През 1947 г. австрийските власти прокарали закон, с който се правело разграничение между „повече“ и „по-малко“ виновните нацисти. 500 000 от вторите били амнистирани на втората година от присъдите си и електоралните им права били възстановени. Всички измежду първите – общо около 42 000 – били амнистирани до 1956 г. След това австрийците просто забравили за техните действия в служба на Хитлер. Една от причините за леснината, с която Австрия се измъкнала от своя флирт с нацизма, се криела в интереса на всички местни сили да използват близкото минало в своя изгода. Консервативната Народна партия, наследница на предвоенната Християнсоциална партия, имала сериозни основания да тръби за своите собствени „антигермански“ заслуги и за тези на Австрия като цяло, за да отклони вниманието от корпоративния режим, който наложила със сила през 1934 г. Австрийските социалдемократи, безспорни противници на нацизма, трябвало въпреки всичко да се справят с бремето на своите призови за *Анилу* с Германия преди 1933 г. Освен това всички партии имали интерес да ласкаят и примамват като свои гласоподаватели бившите нацисти – значителна електорална маса, която щяла да влияе върху политическото бъдеще на страната. А и, както ще видим, започващата Студена война довела до създаването на нови конфигурации.

Подобни сметки се правели и в Германия. Но там местното население нямало думата по отношение на собствената си съдба. В същата Московска декларация от 30 – и октомври 1943 г., която освободила Австрия от отговорността за сътрудничеството ѝ с нацистите, Съюзническите сили предупредили германците, че ще трябва да понесат вината за военните престъпления. Така и станало. В серия процеси между 1945 – а и 1947 – а година окупационните Съюзнически сили в Германия съдили нацистите и техните сътрудници за военни престъпления, престъпления срещу човечеството, убийства и други често срещани провинения, извършени в името на нацистките цели.

Най-известен сред тези процеси е Международният военен трибунал в Нюрнберг, където между октомври 1945 г. и октомври 1946 г. са съдени основните нацистки лидери, но той далеч не е единствен. Американски, британски и френски военни съдилища гледат делата на част от нисшестоящите нацисти в техните зони на окупирана Германия, а други доставят в сътрудничество със Съветския съюз на други страни – предимно на Полша и Франция, – за да бъдат съдени по местата, на които са извършени престъпленията им. Програмата на Процесите за военни престъпления продължила по време на цялата Съюзническа окупация на Германия: в западните зони повече от 5 000 души били осъдени за военни престъпления

или престъпления срещу човечеството; от тях почти 800 били осъдени на смърт и 486 били екзекутирани, последният измежду тях – в затвора Ландсберг през юни 1951 г. сред настойчиви германски призови за помилване.

И дума не можело да става немците да се наказват заради самото си членство в Нацистката партия, макар тя да била обявена в Нюрнберг за престъпна организация. Цифрите били твърде високи, а аргументите против колективната вина били твърде убедителни. Отговорността на нацистките лидери обаче била ясна и никой не се съмнявал каква съдба ги очаква. По думите на Телфърд Тейлър, един от американските прокурори в Нюрнберг и главен прокурор в различни по-късни процеси: „Твърде много хора смятаха, че са *несправедливо* пострадали от водачите на Третия райх и искаха това да бъде потвърдено с *присъда*“¹.

От самото си начало немските процеси за военни престъпления имали колкото юридически, толкова и възпитателни цели. Основният процес в Нюрнберг се предавал два пъти дневно по немското радио и събраните от него доказателства били използвани в училищата, кината и университетите в цялата страна. Ала дидактичната полза от процесите невинаги била очевидна. През първата серия от процеси срещу ръководители и надзиратели на концентрационни лагери много от обвиняемите избегнали каквото и да било наказание. Техните адвокати се възползвали от англо – американската система на персонална защита, за да подлагат на унижение и кръстосан разпит свидетелите и оцелелите лагерници. По време на Люнебергския процес срещу персонала на лагера Берген – Белзен (17 септември – 17 ноември 1945 г.) тъкмо британските адвокати на защитата твърдели с известен успех, че техните клиенти само следвали (нацистките) закони: 15 от 45 – те обвиняеми били оправдани.

Загова трудно можем да преценим доколко процесите срещу нацистите допринесли за политическото и моралното превъзпитание на Германия и германците. Определено мнозина ги отхвърляли като „правосъдие на победителите“ и те наистина представлявали тъкмо това. Но освен това били и истински процеси срещу истински престъпници за доказуемо криминално поведение; те създали жизненоважен прецедент за международното правораздаване през следващите десетилетия. Следствията и процесите от периода 1945 – 1948 г. (когато била разпусната Комисията по военните престъпления на Обединените нации) събрали в архивите необикновено количество документи и свидетелства (особено що се отнасяло до плановете на Германия за унищожение на европейските евреи) в момента, когато германците и много други народи били най-предразположени колкото се може побързо да забравят случилото се. Тези процеси дали да се разбере, че извършените от индивида престъпления в името на идеологически или държавни цели си оставали негова отговорност и подлежали на наказание според закона. Изпълняването на заповеди не било никаква защита.

И все пак въздаденото от Съюзническите сили възмездие спрямо немските военнопръстъпници имало два неизбежни недостатъка. Присъствието на съветски прокурори и съдии било интерпретирано от много коментатори в Германия и Източна Европа като доказателство за двуличие. Поведението на Червената армия и съветските практики в „освободените“ от нея земи не били никаква тайна – всъщност те вероятно били по-добре познати и оповестени тогава, отколкото през следващите години. А чистките и

кланетата от трийсетте години били още пресни в паметта на мнозина. Фактът, че СССР съдел нацистите – понякога за извършени от собствените му хора престъпления – обезценявал Нюрнбергския и други процеси и като че ли ги свеждал до прост акт на антигерманско отмъщение. Както казва Джордж Кенан, „Тази процедура би могла да внуши само, че подобни престъпления са оправдани и простими, ако са извършени от водачите на едно управление и при едни обстоятелства, но остават неоправдани и непростими, ако са извършени от друго управление при други обстоятелства”.

Съветското присъствие в Нюрнберг било цената, която трябвало да се заплати за военновременната подкрепа и за първостепенната роля на Червената армия в поражението на Хитлер. Ала вторият недостатък на трибунала бил залегнал в самата природа на юридическия процес. Тъкмо поради пълното установяване на персоналната вина на нацистките лидери начело със самия Хитлер мнозина немци се чувствали в правото си да вярват, че останалата част от нацията била невинна и че немците като цяло били жертви на нацизма също като всички други. Нацистките престъпления може да били „извършени в името на Германия” (както каза половин век по-късно бившият немски канцлер Хелмут Кол), но малцина си давали сметка, че те били извършени *от* германци.

Американците най-добре съзнавали този факт и веднага разработили програма за превъзпитание и денацификация в своята зона – за да забранят Нацистката партия, да я изтръгнат из корен и да посеят в немския обществен живот семената на свободата и демокрацията. Американската армия в Германия била придружена от куп психолози и други специалисти, които имали за задача да открият какво е накарало немците да стигнат до подобни крайности. Британците предприели подобни стъпки, макар и с повече скептицизъм и по-малко средства. Французите не проявили почти никакъв интерес към тази тема. Съветските власти, от друга страна, отначало били напълно съгласни и агресивните мерки за денацификация били един от малкото въпроси, по които Съюзническите окупационни власти можели да постигнат поне временно споразумение.

Проблемът с всяка последователна програма за изкореняване на нацизма от живота на немците се криел просто в нейната неприложимост в условията от 1945 г. По думите на генерал Лусиъс Клей, командващ американските войски в Европа, „основният ни административен проблем беше да намерим достатъчно компетентни германци, които да не са принадлежали или служили по някакъв начин на нацисткия режим... Твърде често изглеждаше, че единствените квалифицирани хора... са държавните чиновници от кариерата ...голяма част от които бяха недотам номинални (според нашата дефиниция) участници в действията на Националсоциалистическата партия”.

Клей не преувеличавал. На 8 май 1945 г., когато завършила войната в Европа, в Германия имало 8 милиона нацисти. В Бон 102 от 112 – те лекари били бивши или настоящи членове на Хитлеровата партия. В разрушения Кьолн нацисти били осемнайсет от двайсет и един специалисти от градската служба по водоснабдяване, чиито умения били изключително важни за възстановяването на канализационната система на града и предпазването му от епидемии. С държавната администрация, общественото здравеопазване, реконструкцията на градовете и частното предприемачество в следвоенна Германия трябвало да се заемат тъкмо този род хора, макар и под надзора на Съюзническите сили. И дума не можело да става да бъдат просто изключени от функционирането на държавата.

И въпреки това се полагали усилия. Шестнайсет милиона *Fragebogen* (въпросника) били попълнени в трите западни зони на окупирана Германия, повечето в областта под американски контрол. Там американските власти регистрирали 3,5 милиона немци (около една четвърт от цялото население в зоната) като „подлежащи на обвинение казуси”, макар много от тях никога да не били изправени пред местните денацификационни трибунали, учредени през март 1946 г. под немска отговорност, но със Съюзнически надзор. Цивилните немци били водени на задължителни посещения в концентрационни лагери и принуждавани да гледат филми, документиращи нацистките зверства. Нацистките учители били уволнени, библиотечният фонд сменен, вестниците и хартиените доставки преминали под пряк съюзнически контрол и предадени на нови собственици и редактори с доказано антинацистко минало.

Дори тези мерки срещнали значителна съпротива. На 5 май 1946 г. бъдещият западногермански канцлер Конрад Аденауер възразил срещу мерките за денацификация в публична реч във Вупертал, настоявайки „случайните спътници на нацизма” да бъдат оставени на мира. Два месеца по-късно, в реч пред новосформирания Християндемократически съюз, той отново заявил, че денацификацията продължава твърде дълго и не носи никаква полза. Притесненията на Аденауер били искрени. Според него изправянето на немците лице в лице с нацистките престъпления – в процеси, трибунали или превъзпитателни проекти – по-скоро би довело до отведен национализъм, отколкото до покаяние. Точно защото нацизмът действително имал дълбоки корени в страната, бъдещият канцлер смятал за по-благоразумно да се допусне и дори насърчава мълчанието по този въпрос.

Думите му не били напълно погрешни. През четирийсетте години немците слабо съзнавали как гледа на тях останалият свят. Нямали никакво понятие за извършеното от самите тях и техните водачи и се интересували предимно от собствените си следвоенни трудности – недостига на храна, недостига на жилища и т.н., отколкото от страданията на своите жертви из цяла окупирана Европа. Всъщност те били по-склонни да виждат като жертви себе си и смятали процесите и други опити за конфронтация с престъпленията на нацизма за Съюзническо отмъщение спрямо победения режим^[16]. С някои благородни изключения следвоенните политически и религиозни управници на Германия почти не противоречали на тези възгледи, а естествените лидери на страната – хората от свободните професии, юридическата система и държавната администрация – били по-компрометираны от когото и да било.

За това и въпросниците били посрещнати с насмешка. Ако въобще послужили за нещо, това било оневиняването на подозрителни иначе индивиди, на които помогнали да получат своите сертификати за благонадеждност (така наречените „Сертификати Персил”, по едноименния прах за пране). Превъзпитанието имало видимо нищожен ефект. Лесно било да задължиш немците да отидат на документален филм, но трудно било да ги принудиш да гледат, още по-малко – да осмислят видяното. Години по-късно писателят Щефан Хермлин описва ситуацията в едно франкфуртско кино, където германците трябвало да изгледат документални филми за Дахау и Бухенвалд, преди да получат купоните си: „На слабата светлина на прожектора виждах как повечето хора извъръщаха лицата си в началото на филма

и оставаха така до края му. Днес ми се струва, че това извърнато лице изразяваше отношението на милиони... Моят злощастен народ беше едновременно сантиментален и коравосърдечен. Той не желаше да бъде разтърсван от събития, нито да „познава себе си”” [17]

Когато в началото на Студената война западните съюзници изоставили денацификационните си усилия, резултатът от тях бил явно незначителен. До края на 1946 г. били уволнени близо половината гимназиални учители в Бавария, само за да се върнат на местата си две години по-късно. През 1949 г. новоосновената Федерална република прекратила всякакво разследване на миналото на държавните служители и армейските офицери. През 1951 г. в Бавария 94% от съдиите и прокурорите, 77% от служителите на финансовото министерство и 60% от служителите в регионалното министерство на земеделието били бивши нацисти. През 1952 г. един от всеки трима служители на Външно министерство в Бон бил бивш член на Нацистката партия. Четирийсет и три процента от новосформирания Западногермански дипломатически корпус били бивши есесовци, а други 17% били служили в СД или в Гестапо. Ханс Глобке, главен съветник на канцлера Аденауер през петдесетте години, бил автор на официалния коментар по Нюрнбергските закони на Хитлер от 1935 г. Начело на полицията в Рейнланд – Пфалц стоял Вилхелм Хаузер – оберщурмфюрерът, отговорен за кланета в Белорусия.

Същата схема била валидна и извън държавните служби. Университетските длъжности и юридическите професии били най-слабо засегнати от денацификацията въпреки прословутите си симпатии към хитлеристкия режим. Бизнесмените също се отървали леко. Фридрих Флик, осъден като военнопръстъпник през 1947 г., бил освободен три години по-късно от властите на Бон и успял да възстанови предишното си положение като основен акционер на Даймлер – Бенц. Висши фигури от инкриминираните промишлени комбинати на Фарбен и Круп били освободени бързо и се върнали в обществения живот без особени поражения. До 1952 г. Фордверке, немският клон на Форд Мотор Кампъни, възстановил *цялото* си висше ръководство от годините на нацизма. Дори наказанията на осъдените под американска юрисдикция нацистки съдии и лекари от концентрационни лагери били намалени (от американския администратор Джон Дж. Макклой).

Проучванията на общественото мнение от първите следвоенни години потвърждават незначителния ефект от усилията на съюзническите власти. След края на Нюрнбергския процес през октомври 1946 едва 6% от немците били склонни да признаят, че той им се струвал „несправедлив”, а четири години по-късно един на всеки трима застъпвал това схващане. Подобни чувства не бива да ни изненадват, тъй като през периода 1945 – 1949 г. едно постоянно мнозинство от немците смятали нацизма за „добра идея, но зле осъществена”. През ноември 1946 г. 37% от анкетираните в американската зона немци заявили, че „избиването на евреи, поляци и други неарийски групи било необходимо за сигурността на техните сънародници”.

В същото проучване от ноември 1946 г. един на всеки трима германци се съгласил, че „евреите не трябва да имат същите права като представителите на арийската раса”. Това не било особено учудващо, след като анкетираните току – що били прекарвали дванайсет години под управлението на посветен на същата кауза авторитарен режим. По-изненадваща била

направената шест години по-късна анкета, в която един малко по-висок процент западногерманци – 37% – заявили, че за страната им било по-добре на територията ѝ да няма евреи. Пак през същата година (1952) 25% от западногерманците признали, че имат „добро мнение“ за Хитлер.

В окупираната от СССР зона към нацисткото наследство имало друг подход. Въпреки че съветски адвокати и съдии участвали в Нюрнбергския процес, основният акцент на денацификацията на Изток падал върху колективното наказание на нацистите и изключването на нацизма от всички сфери на живота. Както казал бъдещият лидер на ГДР Валтер Улбрихт пред представители на Германската комунистическа партия в реч, произнесена в Берлин само шест седмици след поражението на страната, „Трагедията на немския народ се състои в това, че се подчиняваше на една шайка престъпници... Немската работническа класа и другите продуктивни слоеве от населението се провалиха пред историята“.

Това било повече, отколкото Аденауер и повечето западногермански политици били склонни да признаят, поне публично. Ала Улбрихт, също като контролиращите го съветски ръководители, не се стремял толкова да получи възмездие за нацистките престъпления, а да осигури комунистическа власт в Германия и да елиминира капитализма. И затова, макар денацификацията в съветската зона да стигала нерядко по-далеч, отколкото на Запад, тя била основана на две погрешни понятия за нацизма – едното неразривно свързано с комунистическата теория, другото премерено опортюнистично.

Според марксистките възгледи и официалната съветска доктрина нацизмът бил просто фашизъм, а фашизмът на свой ред бил продукт на капиталистическия личен интерес в период на криза. Затова и съветските власти не обръщали особено внимание на ясно изразената расистка страна на нацизма и на произтичащия от нея геноцид, а вместо това насочили арестите и експроприациите си преди всичко срещу бизнесмените, компрометираните държавни служители, учителите и всички останали, които работели в интерес на стоящата, според тях, зад Хитлер класа. По този начин предприятият от СССР демонтаж на нацисткото наследство в Германия не се различавал принципно от започнатата от Сталин социална трансформация в други части на Централна и Източна Европа.

Опортюнистичното измерение на съветската политика спрямо бившите нацисти било функция на слабостта. Комунистите в окупирана Германия не били силни – и тяхното пристигане в багажното отделение на Червената армия трудно можело да им спечели симпатиите на гласоподавателите. Техният единствен политически шанс извън грубата сила и електоралната измама бил да апелират към пресметливия личен интерес. На Изток и на Юг комунистите постигали това, като насърчавали изгонването на етническите немци и предлагали да станат гаранتي и защитници на настанилите се в изоставените ферми, офиси и апартаменти поляци, словаци или сърби. Това очевидно не можело да стане в самата Германия. На изборите към края на 1945 г. Австрийската комунистическа партия направила грешката да отхвърли решаващата може би подкрепа на нисшестоящи нацисти и бивши партийни членове. По този начин тя провалила шансовете на комунизма в следвоенна Австрия. В Берлин си взели поука. Германската комунистическа партия (ГКП) решила вместо това да предложи услугите и протекцията си на милиони бивши нацисти.

Двете перспективи – доктринерската и пресметливата – не били непременно в конфликт.

Улбрихт и колегите му наистина вярвали, че единственият начин да очистят Германия от нацистите била социално – икономическата трансформация: те не се интересували особено от индивидуалната отговорност или моралното превъзпитание. Но те разбирали също така, че нацизмът не бил просто хватка, приложена върху невинния немски пролетариат. Немската работническа класа, също като немската буржоазия, се била провалила в своите отговорности. Ала тъкмо по тази причина тя щяла да бъде по-склонна да се адаптира към комунистическите цели при подходяща дозировка на моркова и тоягата. Пък и във всеки случай властите в Източна Германия – също както и в Западна – нямали кой знае какъв избор: с кого да управляват страната, ако не с бившите нацисти?

И така, от една страна съветските окупационни сили уволнили огромен брой бивши нацисти – 520 000 към април 1948 г., – и назначили „антифашисти” на административните постове в своята окупационна зона. От друга страна обаче немските комунистически лидери активно насърчавали бивши нацисти с не особено опетнена публична репутация да се присъединят към тях. Както може да се предположи, имали голям успех. Бившите нацисти с удоволствие отхвърляли миналото си, за да заложат на победителите. Като партийни членове, местни администратори, доносници и полицаи те се оказали уникално добре пригодени за нуждите на комунистическата държава.

Все пак новата система забележително приличала на онова, което познавали: комунистите просто поели контрола върху нацистки институции като Трудовите фронтове или домсъветите и им дали нови имена и нови началници. Но пригодността на бившите нацисти се дължала и на леснината, с която можели да бъдат изнудвани. Съветските власти били готови да лъжат заедно с бившите си врагове за природата и разпространението на нацизма в Източна Германия – твърдейки, че немското капиталистическо и нацистко наследство се е ограничавало до Западните зони, а бъдещата ГДР била земя на работници, селяни и героични антифашисти. Но те знаели каква е истината и разполагали с нацистки архиви, за да я докажат при нужда. И така черноборсаджиите, военновременните спекуланти и всички видове нацисти ставали отлични комунисти, тъй като имало защо да се стараят.

В началото на петдесетте години повече от половината ректори на източногерманските висши учебни заведения били бивши членове на нацистката партия, също както и 10% от депутатите в парламента десет години по-късно. Новосформираната Щази (агенцията за държавна сигурност) приела не само ролята и практиките на нацисткото Гестапо, но и хиляди от неговите служители и информатори. Политическите жертви на новия комунистически режим, често обвинявани на едро като „нацистки престъпници”, били арестувани от бивши нацистки полицаи, съдени от бивши нацистки съдии и пазени от бивши лагерни надзиратели в затвори и концентрационни лагери, останали от времето на нацизма и мобилизирани накуп от новите власти.

Леснината, с която индивиди и институции преминавали от нацизма или фашизма към комунизъм не била уникална за Източна Германия, освен може би по мащаба си. По време на войната в италианската съпротива се включили много бивши фашисти, а следвоенната умереност на Италианската комунистическа партия вероятно се дължала отчасти на факта, че много от потенциалните ѝ поддръжници били компрометирани от връзки с фашизма. В следвоенна Унгария комунистите открито ухажвали бившите членове на фашистката „Партия на кръстосаните стрели” и дори стигали дотам да им предлагат подкрепа срещу

евреите, които се опитвали да си възвърнат имотите. В Лондон по време на войната словашките комунисти Владо Клементис и Ойген Льобл били следени от вербувани измежду предвоенните чешки фашисти съветски агенти, чиито свидетелства щели да се използват срещу тях в проведения десет години по-късно публичен процес.

Но не само комунистите си затваряли очите за нечие фашистко или нацистко минало в замяна на следвоенни политически услуги. В Австрия бившите фашисти често били предпочитани от западните власти и можели да работят в областта на журналистиката и други подобни чувствителни професии: тяхната връзка с корпоративния, авторитарен режим на предвоенна Австрия бил неутрализиран от нацисткото нашествие и тяхната безспорна и все по-удобна антипатия към левицата. Съюзническото военно управление в граничната зона на североизточна Италия защитавало бившите фашисти и колаборационисти, много от които били издирвани от Югославия, докато западните разузнаватели служби вербували опитни и добре информирани бивши нацисти (в това число и „Лионския касапин“, офицера от Гестапо Клаус Барби) за бъдеща употреба: не на последно място срещу бившите нацисти в служба на СССР, които те лесно можели да разпознаят.

В първото си официално обръщение към парламента на Федерална република Германия на 20 – и септември 1949 г. Конрад Аденауер казал следното по повод денацификацията и нацисткото наследство: „Вярвайки, че мнозина са изкупили своята индивидуална и не толкова тежка вина, Правителството на Федералната република е решено да обърне гръб на миналото там, където това ни се струва приемливо“. Много немци без съмнение искрено приветствали това заявление. Провалът на денацификацията се дължал отчасти на факта, че на 8 май 1945 г. самите германци спонтанно решили да се „денацифицират“ в политически план.

И не само те. В Италия всекидневникът на новата Християндемократическа партия излязъл в деня на Хитлеровата смърт със сходен призив към забвение: „Имаме силата да забравим!“, заявявал той. „Забравете възможно най-бързо!“ На Изток най-силният коз на комунистите било тяхното обещание за революционно ново начало в страните, където всеки имал какво да забравя – едни претърпяното, други стореното. Навсякъде из Европа хората изпитвали нужда да сложат кръст на миналото и да започнат начисто, следвайки препоръката на Исократ към атиняните в края на Пелопонеските войни: „Нека управляваме заедно така, сякаш нищо не се е случило“.

Недоверието към краткосрочната памет и търсенето на удобни антифашистки митове – за една Германия на антинацизма, една Франция на Съпротивата или една Полша на жертвите – било най-важното невидимо наследство на Втората световна война в Европа. В позитивен план то помогнало на народите да се съвземат, като позволило на хора като маршал Тито, Шарл дьо Гол или Конрад Аденауер да предложат на съотечествениците си правдоподобна и дори горда версия за самите тях. Дори Източна Германия си приписала благороден произход, измислила си традиция: легендарният и до голяма степен изфабрикуван комунистически „бунт“ в Бухенвалд през април 1945 г. Подобни легенди позволили на пасивно преживелите войната страни като Нидерландия да игнорират спомена за направените компромиси, а страните с активизъм в погрешна посока като Хърватия – да забулят фактите в смътен разказ за един от друг по-големи подвизи.

Без подобна колективна амнезия удивителното следвоенно възстановяване на Европа не

би било възможно. Наистина, голяма част от така погребаното минало щяла да се връща по смущаващи начини. Но едва по-късно щяло да стане ясно до каква степен следвоенна Европа била построена върху митове, които с времето започвали да се приплъзват и пропукват. Когато през 1945 г. целият континент бил заринат с отломки, имало смисъл да гледаш на миналото като на нещо мъртво и погребано в зората на една нова епоха. Това обаче се заплащало с известна доза селективна, колективна амнезия, преди всичко в Германия. Но от друга страна – и най-вече в Германия – имало доста неща за забравяне.